

УДК 94(477=14)"1937/1938"

В. М. Романцов, О. В. Богатікова

ПРИЧИНИ ПРОВЕДЕННЯ «ГРЕЦЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті розглядаються дискусійні проблеми щодо причин проведення сталінським режимом так званої «грецької операції». Висвітлюються мотиви, якими керувалося сталінське керівництво, здійснюючи репресії по відношенню до грецького населення України. Показана антигуманна сутність сталінської політики в національному питанні.

Ключові слова: «грецька операція», сталінський тоталітарний режим, репресивна політика, національна меншина.

Постановка проблеми. Новітня історія грецької діаспори в Україні насичена драматичними подіями, серед яких особливо трагічною була «грецька операція» 1937-1938 рр., що здійснювалася в рамках сталінської репресивної політики. За радянських часів теренами України невпинно прокочувалися хвилі гонінь та переслідувань, що знищували все на своєму шляху. Державні репресії тут мали свої особливості, обумовлені так званою «місцевою специфікою». Згідно тодішнього законодавства, Україна мала зовнішні атрибути незалежної влади, зокрема й стосовно органів держбезпеки. Але, насправді, це були каральні органи московського центру, які виконували тільки його волю.

Загалом тема репресій у СРСР як проти національних меншин так і загалом, у наш час є досить актуальною. Ще порівняно недавно торкатися цієї теми було заборонено. З розпадом Радянського Союзу дослідники різних держав і зокрема українські науковці отримали право вільного доступу до архівів колишнього НКВС, що дало можливість голосно говорити про здійснення сталінським режимом злочинної репресивної політики на державному рівні.

Аналіз попередніх досліджень. У радянські часи історія політичних репресій старанно замовчувалася. Отже, праць радянських істориків з цієї теми не могло бути. З кінця 80-х рр. минулого століття вчені-історики проводять значну роботу щодо розкриття цього питання. В основному йдеться про період так званої «великої чистки» 1937–1938 рр., коли керівництво НКВС реалізувало спеціальні національні директиви-накази (польська, німецька, грецька та інші операції). Причини «грецької» операції тією чи іншою мірою висвітлюється в монографії З. Лихолобової «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)», у праці В. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні».

В. Нікольський у низці своїх статей не лише подає статистичні відомості по репресіях, зокрема щодо грецького населення («Національні аспекти політичних репресій 1930–1936 рр. на Донеччині», «Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні», «Соціальний склад репресованих в Україні», «Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.)»), але розглядає також причини репресій.

Значну увагу приділив аналізу причин проти грецької меншини СРСР І. Джуха в праці «Грецька операція НКВС», у статтях «Три поразки Сталіна у Греції», «Чим завинили греки?..». Це питання знайшло відображення також у роботі П. Мазура «За що, Господи? Маріуполь, 1937 рік». Але в літературі відсутній комплексний аналіз проблеми, виявилися дискусійні питання, які потребують вирішення.

Мета статті: комплексний аналіз причин проведення «грецької операції» у Північному Приазов'ї.

Виклад основного матеріалу. Радянська тоталітарна держава протягом всіх років свого існування широко застосовувала політичні репресії як засіб утримання та зміцнення своєї влади. Пошуки вигаданих «ворогів народу» з перших днів існування цієї влади стали стрижнем внутрішньої політики. Будь-які власні прорахунки партійно-державне керівництво автоматично перекладало на цю міфічну категорію населення, до якої автоматично відносилися представники всіх соціальних прошарків та груп населення [19, с. 7].

Репресії тридцятих років у СРСР називають по-різному. «Культ особистості», «сталінщина», «велика чистка», «єжовщина», «великий терор». Саме у тридцять сьомому смертоносна хвиля арештів прокотилася «грецькими» районами СРСР. Вірніше, за І. Джухом, це був не рік і навіть не місяць. Все трапилося практично за два тижні [5, с. 13].

Ідеологія репресій була сформульована Й. Сталіним ще задовго до початку «великої чистки». На думку В. Нікольського, основа для розгортання репресивної діяльності була закладена ще у листопаді 1927 р., під час прийому делегації іноземних робітників. Обґрунтовуючи практику проведення судових справ без свідків та захисників, правомірність таємних арештів, Й. Сталін говорив про внутрішнє становище країни, в якій не припиняють своєї діяльності ворожі центри, а сама вона знаходиться у стані постійної війни з ними.

«Велику чистку» Радянського Союзу 1937–1938 рр. було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР №00447 від 30 червня 1937 р. [17, с. 7]. У ньому містилося розпорядження про початок операції щодо репресування колишніх куркулів, активних антирадянських елементів та карних злочинців у всіх республіках, краях та областях. Також у ньому містилися певні «інструкції до дій», а саме, вказані контингенти, які підлягали репресіям; міри покарання, встановлювалися ліміти на кількість репресованих, визначався порядок проведення операції і т. д. [1].

Складовою частиною «великої чистки» в СРСР 1938–1937 рр., яку здійснювали органи держбезпеки під безпосереднім керівництвом правлячої партії, були так звані «національні операції» [21]. Однією з них була «грецька операція». Вона стала тринадцятою за рахунком у низці інонаціональних операцій, проведених у рамках «великого терору». Вона ознаменувалася арештами понад 20 тисяч греків і одним із самих високих відсотків вироків по першій категорії (розстріл) [6].

Під час її проведення постраждало грецьке населення багатьох регіонів як Росії так і України. Не оминули репресії і грецьке населення міст і сіл Північного Приазов'я. Зокрема в Донецькій області у період з 15 грудня 1937 р. по 7 січня 1938 р. було арештовано, за свідченнями І. Джухи, 4-5 тисяч осіб грецької національності. З них 96% засудили до розстрілу.

Майже всі дослідники репресій у СРСР сходяться на думці, що постійні репресії – невід'ємна частина природи будь-якого диктаторського режиму. Репресії та «підсистема страху» мали на меті утримання суспільства в покорі, придушенні інакодумства та опозиційності, закріплення одноосібної влади диктатора [6].

Дослідники висловлюють різні думки з приводу проведення репресій саме проти грецького населення. Г. Захарова, голова Маріупольського міського історико-просвітительського правозахисного товариства «Меморіал» у своїй статті «Згадаємо рік великого терору і вклонимося його жерствам» зазначає, що саме на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. Й. Сталін підкреслював, що по мірі успіхів соціалістичного будівництва супротив класового ворога посилюватиметься, а класова боротьба загострюватиметься. Але цей політичний маневр, пише далі дослідниця, потрібен був Й. Сталіну для нових репресій. І він досяг своєї мети. Саме рішення

пленуму ЦК ВКП(б) викликали нову хвилю шельмування небажаних радянській владі людей, переслідування за політичними мотивами – все це переросло у «рік великого терору» [8, с. 3].

Іншу точку зору на причини проведення «грецької операції» висловлює І. Джуха. В своїй книзі «Грецька операція: Історія репресій проти греків у СРСР» він задається питанням: чому проти греків була спрямована спеціальна операція? В першу чергу дослідник говорить про те, що неможливо ставити «грецьку операцію» в один ряд з репресіями проти поляків, німців, фінів та ін. Там підозру викликали представники національностей прикордонних держав, які, у відповідності з логікою

Й. Сталіна, розглядалися як потенційні супротивники у майбутній війні. Але Греція з Радянським Союзом не межувала. Думку про те, що Й. Сталін мав якусь особисту неприязнь до греків, історик так само відкидає [5, 21].

І. Джуха зазначає, що задовго до початку «грецької операції» у Радянському Союзі склався необхідний для безпосереднього проведення масового терору соціально-політичний фон. Завдяки зусиллям радянської пропагандистської машини, що постійно закликала громадян до пильності, виявлення зовнішніх та внутрішніх ворогів, у громадській свідомості закріпилася думка про іноземців-недругів. На лютнево-березневому пленумі Й. Сталін поставив завдання активно інформувати громадян про методи роботи іноземної розвідки. На цьому ж пленумі виступав і М. Єжов з доповіддю «Уроки шкідництва, диверсій та шпіонажу японо-німецько-троцькістських агентів», котра мала на меті практично довести тезу про загострення класової боротьби [5, 24].

Встановлюючи тотальний контроль над усіма прошарками радянського суспільства, Й. Сталін мав, на думку І. Джухи, найбільші труднощі саме у національній сфері. Пов'язані круговою порукою більше, ніж будь-які інші групи населення, етнічні спільноти піддавалися контролю менше за все. Отже, подібна ситуація уявлялася найбільш небезпечною. Саме тому по «націоналам» було завдано основний удар як на номенклатурному, так і на масовому етапі «великого терору».

Але це загальна для будь-якої етнічної групи причина. Але були у греків і свої, виключно «грецькі» причини. Одна з них, на думку І. Джухи, полягала у тому, що до 1937 р. із усього масиву іноземців, підданих інших держав, які проживали в СРСР, 95% становили греки. Більшість їх мала громадянство Греції [6].

Після встановлення 4 серпня 1936 р. в Греції диктатури генерала Метаксаса посилювалася «чужерідність» греків, бо представники країни, у якій править воєнна диктатура та поновлено монархічний режим, безумовно, входять до числа «потенційних» ворогів. Справа у тім, як далі говорить автор, що Греція розглядалась Сталіним як плацдарм для засилання бойовиків на Близький Схід та в Південну Америку. Десятки греків проходили підготовку для здійснення цієї мети, але зі встановленням режиму Метаксаса на цих планах довелося поставити крапку [5, с. 28].

Отже, поразка в Греції була також причиною розгортання репресій проти греків. Помститися Греції було неможливо, але «під рукою» опинилися тисячі її громадян [6]. Заходи, спрямовані на знищення грецької меншини пов'язує із політичними подіями у самій Греції також І. Папуш. Після приход до влади в 1925 р. Ф. Пангалоса, а в 1935 р. Георгіаса II в Греції відбулася реставрація монархії. Це призвело до посилення реакційності влади, внаслідок чого комуністична партія Греції була заборонена і загнана у глибоке підпілля. Зазначені події мали негативні наслідки для взаємин Радянського Союзу з Грецією. Відголоском цих ускладнень у двосторонніх стосунках стали жорстокі сталінські репресії 1938–1937 рр. проти радянських греків [22].

Проведення репресій проти греків зі встановленням диктатури Метаксаса пов'язує також Г. Аніміца. Він зазначає, що внаслідок цього з жовтня 1937 р. у СРСР посилювалися арешти греків, а вже з листопада нараховувалось десятки арештованих. Але у нього можна зустріти й іншу думку щодо причин проведення цієї каральної акції. З

приводу проведення репресій проти грецького населення краєзнавець у своїй статті «Як це було: до 70-тиріччя трагічного початку «грецької операції»» «зазначає, що владі потрібно було знищити самобутність греків і тримати всіх людей в постійному страху. Яскраво свідчать про це наведені автором докази: реорганізація грецьких сільських рад, ліквідація Маріупольського грецького технікуму, закриття по селах грецьких шкіл, закриття грецького національного театру в Маріуполі, закриття газети «Коллективіст» [4, с. 3].

Ще одну думку стосовно причин проведення «грецької операції» висуває П. Мазур. У 2007 р. побачила світ його книга «За що, Господи? Маріуполь, 1937 рік: «грецька операція». Говорячи про причини репресій проти грецького населення, автор зазначає, що «грецьку операцію» потрібно розглядати не лише у зв'язку з масовими арештами та стратами у 1937–1938 рр. Її ініціатори ставили перед собою далекоглядні цілі – знищення грецького етносу. Невипадково під сокиру «операції» перш за все потрапила грецька інтелігенція – носії самобутньої культури греків, ті, хто оберігав національні традиції грецького етносу [15, с. 13-14].

Висновки. Таким чином, дослідники називають різні причини репресивної політики щодо грецького населення СРСР. Досі не вироблено єдиної точки зору на цю проблему. З одного боку, причини проведення «грецької операції» слід розглядати у контексті причин проведення «великої чистки» 1937–1938 рр. взагалі. Але, з іншого боку, слід зважити на суто національні аспекти. Так, це і прагнення Сталіна подолати так звану кругову поруку в національній сфері. Але така версія може розглядатися не тільки у контексті «грецької операції», а й інших каральних операцій НКВС.

Версія щодо прагнення Й. Сталіна помститися радянським грекам за провал операції у Греції, на думку більшості дослідників (І. Джуха, Г. Аніміца, І. Папуш) є найбільш прийнятною.

Говорячи про причини проведення операції щодо греків, не слід зупинятися на якійсь одній. Головною тут може бути саме «виміщування злості» за нездійсненність «грецького проекту». Але нашарувалися на неї і прагнення ліквідувати поруку у середовищі нацменшин, і загальний курс на побудову однорідного суспільства, без будь-яких проявів національної ідентичності. На період проведення операції загалом по країні іде нагнітання страху перед ворогами реальними, та, здебільшого міфічними. Саме це і призвело згодом до масових арештів, необґрунтованих звинувачень, страшних вироків грецького населення країни.

Розгортаючи цю операцію, керівництво країни ставило перед органами держбезпеки далекоглядні цілі – створити країну, яка б не мала прошарків, незгодних із ладом, що існує. Тим більше, що в партійних документах йшлося не лише про категорії, які вже постраждали через засудження або адміністративне виселення, а й про сотні тисяч абсолютно безневинних людей, преш за все представників корінного населення республік. Водночас було вирішено провести чистку й серед національних груп, які, на погляд партійно-державного керівництва, також не могли бути надійною опорою влади.

Наукова перспектива дослідження зазначеної теми полягає у вивченні архівних матеріалів щодо репресій серед грецького населення. Це дозволить глибше проаналізувати реальні обставини репресивної діяльності сталінського режиму.

Список використаної літератури

1. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза ССР №00447 от 30 июля 1937 г. «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.netda.ru/martirolog/+1/pricaz447.htm>.
2. Решение политбюро ЦК ВКП(б) №П57/49 от 31 января 1938 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/document/pbnac.htm>.

3. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР и Центрального Комитета ВКП(б) 17 ноября 1938 г. «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.petrograd.biz/stalin/14-23.php>.
4. Анимица Г. Как это было: К 70-ти летию трагического начала «греческой операции» / Г. Анимица // Хронос. – 2007. – №9. – С. 1–3.
5. Джуха И. Греческая операция: История репрессий против греков в СССР / И. Джуха. – СПб. : Алетейя, 2006. – 416 с. ; ил. – (Серия «Новогреческие исследования»).
6. Джуха И. Три поражения Сталина в Греции [Электронный ресурс] / И. Джуха. – Режим доступа: http://www.greek-martirolog.ru/gm_conf/gm_conf_krd09.php.
7. Джуха И. Чем провинились греки?.. [Электронный ресурс] / И. Джуха. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com>
8. Захарова Г. Вспомним год большого террора и поклонимся его жертвам / Г. Захарова // Приазовский рабочий. – 2007. – № 88. – С. 3.
9. Захарова Г. Генеальный конструктор из села Чердакли / Г. Захарова // Приазовский рабочий. – 1994. – № 104. – С. 3.
10. Ю.Захарова Г. Жизнеописания знаменитых греков Украины. Дело Константина Челпана / Г. Захарова. – Мариуполь : ЗАО «Газета "Приазовский рабочий"», 2001. – С. 54–85.
11. Захарова Г. Поэт, погибший дважды [Электронный ресурс] / Г. Захарова. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com>.
12. Захарова Г. Челпан Константин Федорович [Электронный ресурс] / Г. Захарова. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com>.
13. Книга пам'яті греків України. Наукове видання / [В.Нікольський, О.Бут, П.Добров, В.Шевченко]. – Донецьк : Вид-во КП «Регіон», 2005. – 336 с.
14. Лихолобова З. «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції [Електронний ресурс] / З. Лихолобова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Ін-т історії України НАН України. – 2007. – Режим доступа: <http://www.history.org.ua/pro/16/1/44.pdf>.
15. Мазур П. За что, Господи? Мариуполь, 1937 год: «греческая операция» / П. Мазур. – Мариуполь : Азовье, 2007. – 108 с.
16. Мазур П. Костоправ Георгий Антонович [Электронный ресурс] / П. Мазур. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com>.
17. Нікольський В. «Велика чистка» 1937–1938 рр. у «національних операціях» і діяльність обласної трійки НКВС / В. Нікольський // Реабілітовані історією : у 27 т. Донецька область. Книга третя / В. Нікольський. – Донецьк: Регіон, 2006. – С. 7–14.
18. Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій 1930-1936 рр. на Донеччині / В. Нікольський // Український історичний журнал. – 2005. – № 3.
19. Нікольський В. Повернення з небуття // Реабілітовані історією : у 27 т. : Донецька область. Книга друга / В. Нікольський. – Донецьк: Регіон, 2005. – С. 7–14.
20. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 «Історія України» / В. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 38 с.
21. Нікольський В. Як починалася «грецька операція» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lipd/2008_1_2/nikolski.htm.
22. Папуш И. История и творчество греков Приазовья (1778-2004) / И. Папуш. – Мариуполь: Газета «Приазовський рабочий», 2005.

23. Папуш И. Творческая деятельность греков Приазовья. Конец XIX-XX век. Энциклопедический справочник / И. Папуш. – Мариуполь: Газета «Приазовский рабочий», 2000. – С. 61-62.
24. Сталинский «греческий заговор» [Электронный ресурс] // Греческая газета. – 2002. – №3. – Режим доступа: <http://www.greekgazet.ru>.
25. Якубова Л. Грецька антирадянська контрреволюційна повстанська організація / Л. Якубова // Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол. В. Смолій (гол.) та ін. – К. : Наук. Думка, 2003. – С. 304.
Стаття надійшла до редакції 10.03.2011 р.

V. N. Romantsov, H. V. Bogatikova

THE REASONS FOR «GREEK OPERATION» UNDER STALIN'S TOTALITARIAN REGIME

The article deals with debatable problems of the so called «Greek operation» being carried out by Stalin regime. The author highlights the grounds for subjecting Greek people of Ukraine to repression, reveals inhuman nature of Stalin's policy in national issues.

Key words: «The Greek operation», Stalin's totalitarian regime and repressive policies, a national minority.

УДК 94:339:316.343.34(477=14)"18"

В. С. Волониць

ГРЕЦЬКІ ТОРГОВІ ДОМИ В ОДЕСІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглядаються процеси створення і функціонування купецьких торгових домів в місті Одеса. Визначається роль представників грецького купецтва, які склали міцну, здорову і стабільну економічну силу суспільства, що стала на шлях капіталістичного розвитку. Проаналізовані питання грецького впливу в структурі вітчизняного підприємництва.

Ключові слова: торговий дім, греки-купці, підприємництво.

Постановка проблеми. Досвід історії підприємницької діяльності свідчить, що існування іноземного компоненту на певному етапі розвитку будь-якої країни відігравали помітну роль у її економіці. Російська імперія та окремі регіони теж не були винятком. Проте проблема ролі та іноземців в структурі вітчизняного підприємництва, не зважаючи на кількість історико-економічних досліджень не вважається достатньо вивченою. У вітчизняній історіографії ХІХ–ХХ століть не приділялося достатньої уваги вивченню діяльності іноземних підприємців. Ця тенденція спостерігається і в працях другої половини ХІХ століття де вплив іноземного капіталу на економічний розвиток держави розглядається побіжно, в контексті висвітлення російської політики «покровительства» відносно бал-канських народів. Відзначимо, що дослідження ХІХ століття містять багатий статистичний матеріал, втім практично не розглядають діяльність грецьких одеських торгових домів.

Аналіз попередніх досліджень. Окремі аспекти обраної проблематики розглядаються в роботах А. Скальковського [1], К. Скальковського [2], Г. Неболсіна [3], С. Бернштейна [4], В. Золотова [5], О. Дружиніної [6].

Сучасні дослідники докладають чимало зусиль для наукового відтворення персонального внеску греків Одеси не тільки в розвиток економіки Півдня а й загальноімперську економіку. Серед них чільне місце посідають праці Н. Терентьевої [7], Г. Тищенко [8], П. Герлігі [9], К. Авгітідіса [10], О. Караміш [11].